
TEISĖ Į AKADEMINĘ LAISVĘ: TEORINIAI IR PRAKTINIAI ASPEKTAI

Juozas Valčiukas

Mykolas Romeris universiteto Teisės mokyklos
Viešosios teisės institutas
Elektroninis paštas: vjuozas@mruni.eu

Pateikta 2021 balandžio 21 d., parengta spausdinti 2021 m. birželio 2 d.

DOI: 10.13165/JUR-21-28-1-04

Santrauka. Straipsniu siekiama atskleisti teisės į akademinę laisvę ypatumus, nagrinėjant teorinius šios teisės sampratos aspektus, susijusią teismų praktiką, taip pat analizuojant aktualų Turkijos atvejį. Pirmame skyriuje atskleidžiama teisės į akademinę laisvę sąvoka, struktūra, santykis su kitomis fundamentaliomis teisėmis, įtvirtinimo nacionaliniuose ir tarptautiniuose teisės aktuose klausimas bei kai kurie istorinės raidos momentai. Toliau straipsnyje aptariami kai kurie teisės į akademinę laisvę praktiniai aspektai. Pateikiami svarbiausi JAV ir Europos teismų išaiškinimai. Konkrečiai gilinamasi į JAV Aukščiausiojo teismo, Europos Sąjungos Teisingumo Teismo ir Europos Žmogaus Teisių Teismo praktiką. Trečiame skyriuje nagrinėjamas akademinės laisvės Turkijos Respublikoje – Stambulo Bogazici universiteto – atvejis, kuris atskleidžia su akademinės laisvės suvaržymais susijusias problemas.

Reikšminiai žodžiai: teisė į akademinę laisvę, universiteto autonomija, demokratija, teisė į saviraiškos laisvę, akademinis personalas.

Įvadas

Pastaruoju metu akademinė laisvė pasaulyje tampa padidintos suvaržymų rizikos objektu. Verta išvardyti keletą grėsmių akademinėi laisvei, kurios šiuo metu išskiriamos kaip aktualiausios: vadinamoji „instrumentalizacija“, kai universitetas pradeda veikti pagal komercinius užsakymus, siekdamas atliepti rinkos poreikius; universiteto kaip daugumos dėstytojų ne pagrindinės darbo vietos situacija; autoritariniai administracijos metodai; nacionalinio saugumo sumetimais kaip priežastis valstybinių lygmeniu neribotai varžyti akademinę laisvę; komunikavimo, technologijų naudojimo apribojimai universitete; stabdžių ir atsvarų sistemos universiteto valdyme stoka; aukštojo mokslo globalizacija; žmogaus teisių pažeidimai universitete; perteklinė biurokratizacija universitete; religinė netolerancija; politinis spaudimas iš išorės; universiteto kontrolė ir įtaka pasitelkiant politinius-teisinius instrumentus; finansinės krizės argumentas mažinant finansavimą ir pan.¹

Antai lenkų konstitucinės teisės profesorius Wojciech Sadurski už savo viešai išsakytas „Twitter“ paskyroje kritines pastabas politinės valdžios atžvilgiu yra paduotas į teismą, dėl to atviru laišku susirūpinimą dėl teisės akademikams dalyvauti viešajame diskurse išsakė pasaulio universitetų atstovai². Pats V. Sadurski savo knygoje rašo, kad Lenkijos valdžios 2018 m. įtvirtintas teisinis reguliavimas, pagal kurį už pasisakymus viešai dėl lenkų tautos atstovų dalyvavimo holokausto nusikaltimuose gresia iki trejų metų kalėjimo, yra, be kita ko, skirtas apriboti mokslinės, pedagoginės minties laisvę, mokslinių tyrimų ir jų sklaidos laisvę, o tai yra teisės į akademinę laisvę neatskiriama dalis³. Paminėtinas ir Vengrijos atvejis. Pagal šios dienos Vengrijos teisę užsienio universitetai gali įsisteigti ir teikti švietimo paslaugas Vengrijoje tik tada, jei yra sudarytas tarptautinis susitarimas su Vengrijos Vyriausybe ir jei valstybėje, iš kurios universitetas kyla, realiai vykdoma švietimo veikla. Tai kelia susirūpinimą dėl universiteto autonomijos klausimo, kadangi užsienio universitetų galimybė veikti Vengrijoje tampa tiesiogiai priklausoma nuo Vengrijos valdžios sprendimo. Turkijos teisinis reguliavimas, pagal kurį universitetų rektoriai skiriami į pareigas Turkijos prezidento, taip pat kelia klausimų tarptautinėje bendruomenėje. Abejones tik patvirtino 2021 metų Stambulo Bogazici universiteto įvykiai, kurie rodo ne tik universiteto autonomijos, akademinės bendruomenės narių laisvės, bet ir saviraiškos, minties ir sąžinės laisvės grėsmingą padėtį Turkijoje. Visi paminėti atvejai patvirtina,

- 1 Cary Nelson, *No University is an Island: Saving Academic Freedom* (New York: New York University Press, 2010), 53.
- 2 „Open Letter in Support of Professor Wojciech Sadurski“, *Verfassungsblog*, 2019 m. gegužės 6 d., žiūrėta 2021 m. vasario 20 d., <https://verfassungsblog.de/open-letter-in-support-of-professor-wojciech-sadurski/>.
- 3 Wojciech Sadurski, *Poland's Constitutional Breakdown* (Oxford: Oxford University Press, 2019), 154–156.

kad akademinės laisvės aukso amžius ne tik dar neįvyko, bet ir tai, kad XXI amžiaus pirmoje pusėje tai greičiausiai neįvyks⁴.

Akademinė laisvė, kaip ekspertinės minties įtakos viešajai opinijai, demokratinės visuomenės vystymosi garantas, susiduria su ribojimais, kurie gali turėti pasekmių demokratijos kokybei, valstybės ir jos žmonių ateičiai⁵. Paradoksalu, bet, akademinės laisvės terminui gyvuojant nuo XIX amžiaus pirmosios pusės, o pačios akademinės laisvės reiškiniui skaičiuojant šimtmečių šimtmečius istorijos nuo Sokrato laikų, teisės į akademinę laisvę samprata teismų praktikoje tėra labai fragmentiška ir siaurai suformuluota. Pati teisė į akademinę laisvę dažniausiai laikoma konstitucinės teisės į saviraiškos laisvę, teisės į išsilavinimą ir kitų teisių sudėtine dalimi ar vienu iš aspektų. Šiuo straipsniu siekiama atskleisti teisės į akademinę laisvę teorinius ir praktinius aspektus. Straipsnio objektas yra teisė į akademinę laisvę, nagrinėjant kai kuriuos teorinius šios teisės sampratos aspektus, istorinės raidos momentus, susijusią teismų praktiką bei atvejo analizei pasirenkant Turkijos atvejį. Tyrimo tikslui pasiekti buvo pasitelkti keli socialinių mokslų tyrimams būdingi metodai: dokumentų analizės, teismų praktikos analizės, sisteminis, teleologinis, lyginamasis ir kt.

1. Teisė į akademinę laisvę: teoriniai aspektai

Akademinė laisvė ir aukštųjų mokyklų nepriklausomumas yra demokratinės valstybės ir jos visuomenės progreso sąlyga. Tačiau kaip demokratijai, taip ir universitetui būdinga viena savybė, kuri 1969 m. apibrėžta tokiais žodžiais: „Ironija yra tokia, kad universitetas dažnai toleruoja iki tokio lygio, kad tai, kas toleruojama, gali pabaigoje jį sunaikinti“⁶. Tai puikiai iliustruoja Turkijoje demokratinį rinkimų keliu išrinkta partija, kurios valdymas pakrypo autoritariniu keliu⁷. Siekiant to išvengti, akademinės laisvės apsauga privalo būti užtikrinta teisinėmis garantijomis. Šiame straipsnio skyriuje nagrinėjami teoriniai teisės į akademinę laisvę aspektai. Skyriuje žvelgiama į tam tikrus istorinius akademinės laisvės momentus, aptariami teisės į akademinę laisvę įtvirtinimo nacionalinėje ir tarptautinėje teisėje ypatumai, analizuojamas teisės į akademinę laisvę turinys.

4 Joanna Williams, *Academic Freedom in an Age of Conformity: Confronting the Fear of Knowledge* (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2016), 56.

5 Stanley Fish, *Versions of Academic Freedom: From Professionalism to Revolution* (Chicago: The University of Chicago Press, 2014), 20.

6 Claude Bissell, „Academic Freedom: The Student Version“, *Queen's Quarterly* 76, 2 (1969): 171–184.

7 Samim Akgönül ir Ahmet Erdi Öztürk. „Academics for Peace“ in Turkey: A Case of Criminalising Dissent and Critical Thought via Counterterrorism Policy“, *Critical Studies on Terrorism* 10, 2 (2017): 274–296.

1.1. Tam tikri istoriniai teisės į akademinę laisvę momentai

Laisvė kritikuoti, dėstyti, skleisti pedagoginę mintį dažnai siejama su Sokrato gyvenimo principais. Po jo teismo ir įvykdytos mirties bausmės Sokratas vadinamas pirmąja minties, saviraiškos laisvės auka⁸. XVII a. minties laisvė ir mokslinių tyrimų laisvė – *libertas philosophandi* laikoma pirmuoju akademinės laisvės precedentu⁹. Moderniųjų Vakarų akademinės laisvės istorijoje pirmą kartą akademinė laisvė užfiksuota Prūsijos 1848 m. Konstitucijoje. Joje skelbta, kad mokslas ir dėstyimas turi būti laisvi¹⁰. Tokios formuluotės kildintos iš laisvės dėstyti koncepcijos (*Lehrfreiheit*), kuri panašiausia į modernios akademinės laisvės sampratą, taip pat iš laisvės studijuoti ir mokytis koncepcijos (*Lernfreiheit*), kuri susijusi su studentų teise pasirinkti studijų kursą, dalykus ir pan.¹¹. Apie tokią laisvę XVIII a. pabaigoje Imanuelio Kanto akademinis pasaulis galėjo tik pasvajoti, kai bet koks rašymas apie religinius klausimus turėjo praeiti valstybinį cenzūros mechanizmą. Kanto religijos filosofija 1795 m. buvo apskritai uždrausta dėstyti universitetuose¹². O XIX amžiuje Vokietijos akademinės laisvės koncepcija jau tapo tam tikru standartu abipus Atlanto. Ji transplantuota kitose Europos valstybėse, taip pat – JAV, adaptuojant ją vietos realijoms¹³. XX a. pirmoje pusėje Vokietija išgyveno visiškai priešingą laikotarpį, kuriame akademinės laisvės suvaržymai virto šios laisvės atviru paneigimu. Tai geriausiai apibūdino 1933 m. garsaus akademiko, priversto bėgti iš Vokietijos, pasakytą kalba Londone. Albertas Einšteinas tada akademinį pasaulį kvietė atidžiai stebėti valstybinius procesus, kuriais bandoma pažeisti intelektualinę žmogaus laisvę, kuri, pasak jo, yra žmogaus ir jo proto laisvės garantas¹⁴. Po kurio laiko Džordžas Orvelas rašė apie valstybę, kuri kontroliuoja žinias, o tai tolygu žmonių protų kontrolei¹⁵. Vadinasi, akademinė laisvė Vakaruose gali būti lygiai tokia pat akivaizdi ir reali, kaip ir jos paneigimo praktika, tą puikiai iliustruoja Vokietijos akademinės laisvės istorija. Iš to kyla būtinybė akademinėi laisvei suteikti teisinės apsaugos statusą.

8 Isidor F. Stone, *The Trial of Socrates* (New York: Head of Zeus, 1989), 197.

9 Terence Karran, „Academic Freedom in Europe: Reviewing UNESCO’s Recommendation“, *British Journal of Educational Studies* 57, 1 (2009): 2.

10 Prūsijos 1848 m. Konstitucijos tekstas vokiečių kalba, žiūrėta 2021 m. kovo 6 d., <http://www.documentarchiv.de/nzjh/verfjpr1848.html>.

11 Williams, *supra note*, 4: 33.

12 Mary J. Gregor, „Translator’s Introduction“, iš *The Conflict of the Faculties*, Immanuel Kant (London: University of Nebraska Press, 1992), x–xii.

13 Nelson, *supra note*, 1: 1.

14 Alberto Einšteino kalbos Londone tekstas, žiūrėta 2021 m. kovo 18 d., <https://www.royalalberthall.com/about-the-hall/news/2013/october/3-october-1933-albert-einstein-speaks-at-the-hall/>.

15 George Orwell, *The Collected Essays, Journalism, and Letters of George Orwell: As I please*, red. Sonia Orwell ir Ian Angus (Boston: Nonpareil Books, 2004), 87–89.

1.2. Teisės į akademinę laisvę įtvirtinimo teisės aktuose ypatumai

Siekiant apsaugoti akademinę laisvę, reikšmingas yra teisės į akademinę laisvę įtvirtinimo nacionaliniuose ir tarptautiniuose teisės aktuose klausimas. Pastebėtina, kad tarptautiniuose teisiniuose dokumentuose tiesiogiai ši laisvė įtvirtinta Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijoje¹⁶. Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos ir kitų tarptautinių dokumentų tekstuose teisė į akademinę laisvę atskleidžiama per kitų teisių ir laisvių turinį. Pavyzdžiui, Tarptautinio ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakto 13 str. įtvirtina teisę į išsilavinimą, 15 str. įtvirtina teisę į mokslinius pasiekimus ir visa tai aiškiai siejasi su akademinės laisvės vertybe. Šių straipsnių išaiškinimuose teigiama, kad teisė į išsilavinimą gali būti įgyvendinta tik tada, kai realizuojama akademinė personalo ir studentų laisvė, tiksliau, tada, kai akademinės bendruomenės nariai individualiai ir kolektyviai yra laisvi vykdyti, vystyti ir perduoti žinias bei idėjas tyrimų, mokymo, studijų, diskusijų, rašymo ar kitokiomis formomis¹⁷.

Nacionalinių konstitucijų teisės aktuose teisė į akademinę laisvę įvardijama įvairiomis žodinėmis konstrukcijomis. Ispanijos, Graikijos konstitucijose akademinės laisvės sąvoka tiesiogiai naudojama tekste. Štai Graikijos Konstitucijos 16 str. 1 dalyje teigiama, kad mokslas, tyrimai ir dėstymas yra laisvi, tačiau akademinė laisvė ir dėstymo laisvė negali būti išimtimi siekiant būti atleistam nuo Konstitucijos nuostatų laikymosi¹⁸. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje termino „akademinė laisvė“ nėra, tačiau teisė į akademinę laisvę išvedama iš Konstitucijos 42 str., kuris skelbia, kad mokslas ir tyrimai yra laisvi. Šią formuluotę papildė Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, kuris išaiškino, kad konstitucinė mokslo ir tyrimų laisvė yra asmens saviraiškos ar kūrybos, idėjų pliuralizmo, konstituciškai reikšmingų santykių palaikymo ir stiprinimo, socialinės, techninės ar meno pažangos, visuomenės gyvenimo turiningumo ir įvairovės sąlyga¹⁹.

Teisė į akademinę laisvę apibrėžiama dokumentuose, kurie priskiriami *soft law* kategorijai. Tai rekomendacinio pobūdžio dokumentai, kuriuose formuluojamos politikos gairės, rekomendacijos, kurias valstybės naudoja priimdamos atitinkamus teisės aktus. Pavyzdžiui, Europos universitetų asociacijos priimta *Magna Charta Universitatum* įtvirtina tyrimų ir dėstymo laisvę, kuri yra pamatinis principas universiteto gyvenime²⁰. Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos debatuose 2006 m. pri-

16 Chartijos 13 straipsnis teigia: „Menai ir moksliniai tyrimai neturi būti varžomi. Akademinė laisvė turi būti gerbiama.“ „Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartija“, OL 2016/C 202/02: 369.

17 „Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. 13: The right to education (Article 13 of the Covenant), Committee on Economic, Social and Cultural Rights. Twenty-First session, 5 November–3 December 1999“, para. 39–40.

18 „The Constitution of Greece“, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/001-156%20aggliko.pdf>.

19 „Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2007 m. gegužės 5 d. nutarimas (Bylos Nr. 18/06)“.

20 Europos universitetų asociacijos 1988 m. priimta *Magna Charta Universitatum*, žiūrėta 2021 m. kovo 20 d., <http://www.magna-charta.org/resources/files/the-magna-charta/english>.

imta Rekomendacija „Dėl Akademinės laisvės ir Universiteto autonomijos“, kurioje akcentuota būtinybė stiprinti akademinę laisvę ir universiteto autonomiją kaip vieną iš svarbiausių demokratinės visuomenės reikalavimų²¹. Mokslinių tyrimų laisvės klausimu Europos Sąjungos lygiu taip pat priimta Bonos deklaracija²² ir kt.

Detaliai teisė į akademinę laisvę apibrėžta UNESCO rekomendacijose dėl aukštojo mokslo personalo statuso klausimų. Nors tai rekomendacinio pobūdžio dokumentas, įvairios nuostatos ir ypač principai inkorporuojami į daugelį nacionalinių teisės aktų²³. Joje teigiama, kad teisė į išsilavinimą, dėstymą ir tyrimus gali būti pilnai realizuota tik akademinės laisvės atmosferoje²⁴. Šiose 1997 m. priimtose rekomendacijose akademinė laisvė apibrėžiama kaip laisvė nevaržomai atlikti tyrimus ir jų rezultatus skelbti visuomenėje, laisvė nevaržomai išreikšti nuomonę apie instituciją ar sistemą, kurioje dirbama, laisvė nuo institucinės cenzūros ir laisvė dalyvauti profesiniuose ar atstovaujamuosiuose akademinuose vienetuose. Taigi, Rekomendacijos apima keturias akademinės laisvės turinio dalis: dėstymo laisvę, tyrimų laisvę, laisvę į saviraišką akademinėje plotmėje ir laisvę reikšti savo mintis bei idėjas už universiteto ribų. Jei dėstymo ir tyrimų laisvė yra daugiau mažiau aiški, tai kitos dvi laisvės gali sukelti tam tikrų klausimų. Laisvė į saviraišką akademinėje plotmėje reiškia, kad akademinis personalas turi teisę ne tik dėstyti jų profesinius interesus ir kompetencijas atitinkantį studijų dalyką, bet ir dalyvauti universiteto administracinėje veikloje, kandidatuoti į valdymo organus. Laisvė į saviraišką už universiteto ribų kaip akademinės laisvės dalis reiškia laisvę skleisti ekspertines žinias už universiteto ribų dalyvaujant įvairiose visuomeninėse diskusijose. Pabrėžtina, kad akademiko dalyvavimas viešojoje diskusijoje savo ekspertinių žinių ir mokslinių interesų klausimais yra jo akademinės laisvės dalis. Tačiau kalbant visuomenei klausimais, kurie nesusiję su tyrėjo, dėstytojo moksliniais interesais, kompetencijomis, ekspertine patirtimi, reiškia, kad naudojamosi saviraiškos laisve, kuri negalėtų būti tapatinama su akademinės laisvės sritimi.

Pagal susiklosčiusią praktiką teisė į akademinę laisvę laikoma kitų teisių bei laisvių struktūriniu komponentu. Europos Žmogaus teisių ir laisvių konvencijoje teisė į akademinę laisvę laikoma teisės į saviraišką laisvę, įtvirtintos Konvencijos 10 straipsnyje, turinio dalimi. Šioje vietoje verta paminėti, kaip plačiai akademinė

21 Europos Tarybos 2006 metais priimta „Rekomendacija dėl Akademinės laisvės ir universiteto autonomijos“, žiūrėta 2021 m. kovo 29 d., <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17469&lang=en>.

22 https://www.bmbf.de/files/10_2_2_Bonn_Declaration_en_final.pdf.

23 K. Matsuura, „Foreword“, iš *Standard-setting in UNESCO, Vol I: Normative Action in Education Science and Culture Essays in Commemoration of the Sixtieth Anniversary of UNESCO*, red. A. Yusuf (Paris: Martinus Nijhoff, 2007), 12.

24 UNESCO 1997 metų „Rekomendacija dėl Aukštojo mokslo dėstytojų personalo“, žiūrėta 2021 m. kovo 30 d., http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13144&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html.

laisvė gali būti ir yra susijusi su kitomis teisėmis ir laisvėmis. Teisė į akademinę laisvę ir kitų teisių bei laisvių ryšiai ne kartą buvo akcentuoti teismų sprendimuose. Pavyzdžiui, teisė į privatumą neatsiejama nuo akademinės laisvės nagrinėjant auditorijų ir jose vykstančių paskaitų filmavimo universitete klausimą. Europos Žmogaus Teisių Teismo nagrinėtoje byloje buvo nustatytas teisės į privatumą pažeidimas, taip pat teisėjai atskirose nuomonėse akcentavo privatumo akademinėje aplinkoje svarbą bei tai, kad akademinė laisvė apima dėstyto ir studijų veiklą, kuriai būdingas tam tikra specifika kalbant apie akademinio personalo, dėstytojų, studentų santykius²⁵. Teisė į judėjimo laisvę susijusi su akademinė laisve, kai kalbama apie valstybės draudimus dėstytojams kirsti šalies sienas dėl išsakytos kritikos valstybės atžvilgiu²⁶. Teisė į akademinę laisvę pažeidžiama, kai pedagoginės minties laisvė ribojama uždraudžiant paskaitose dėstyti atitinkamas temas²⁷. Teisė į sąžinės laisvę yra pažeidžiama kartu su akademinė laisve persekiojant už ideologinę pasaulėžiūrą, kuria vadovaujasi akademikas. Teisė į religijos laisvę yra susijusi su akademinės laisvės vertybe, nes, dėstytoją iš universiteto pašalinus remiantis religiniu pagrindu, pažeidžiama ir akademinė laisvė²⁸. Teisė į saviraiškos laisvę visada eina kartu su akademinė laisve, kai mokslininkų išreikštos mintys universitete ar už jo ribų yra cenzūruojamos²⁹. Akcentuotinas šis išskirtinio aktualumo klausimas, kadangi mokslininkų, dėstytojų ekspertinės žinios, idėjos dabar ypač dažnai reiškiamos socialinės medijos, interneto priemonėmis. Tokiais atvejais akademinės bendruomenės narys gali patirti tam tikrą spaudimą, dėl kurio ypač svarbu teisinėmis priemonėmis užtikrinti tokias teisės į akademinę laisvę pasireiškimo formas. Teisė į asociacijų laisvę kartu su akademinė laisve taip pat gali būti pažeidžiama, pavyzdžiui, mokslo darbuotoją atleidžiant iš darbo dėl jo priklausymo partijai ar tam tikrai asociacijai³⁰.

1.3. Teisės į akademinę laisvę turinys

Kalbant apie teisės į akademinę laisvę turinį, asmeninio ir institucinio lygmens akademinė laisvė yra aktuali³¹. Asmeninės akademinės laisvės dimensija susijusi su

25 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2017 m. lapkričio 28 d. sprendimas byloje *Antonovič ir Mirkovič prieš Juodkalniją*“ (Pareiškimo Nr. 70838/130).

26 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2010 m. gegužės 20 d. sprendimas byloje *Cox prieš Turkiją*“ (Pareiškimo Nr. 2933/03).

27 „JAV Aukščiausiojo Teismo sprendimas byloje *Sweezy prieš New Hampshire* (354 U.S. 234 (1957))“.

28 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2009 m. spalio 20 d. sprendimas byloje *Lombardi Vallauri prieš Italiją*“ (Pareiškimo Nr. 39128/05).

29 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2014 m. gegužės 27 d. sprendimas byloje *Mustafa Erdogan prieš Turkiją*“ (Pareiškimo Nr. 346/04 ir 39779/04).

30 „JAV Aukščiausiojo Teismo sprendimai bylose: *Sweezy prieš New Hampshire* (354 U.S. 234 (1957)), *Keyishian prieš Board of Regents* (385 U.S. 589 (1967))“.

31 Jogchum Vrieling, Paul Lemmens, Stephan Parmentier ir League of European Research Universities (LERU) Working Group on Human Rights, „Academic Freedom as a Fundamental Right“, LERU Ad-

akademine profesija, akademine bendruomene, akademinio personalu, kurio nariai naudojami akademine laisve institucijos viduje ir išorėje. Akademinės laisvės sąsaja su akademinio personalu susiaurina subjektų, kurie naudojami šia laisve, ratą. Akademinė laisvė yra fundamentalus teisinis principas, su kuriuo akademinės bendruomenės nariams atsiranda tam tikros teisės ir pareigos³². Šiuo atveju galima paminėti tam tikras teises ir laisves, kurios patenka po asmeninio lygmens akademinės laisvės skėčiu. Pirmą, laisvė studijuoti, kuri apima teisę į išsilavinimą, teisę laisvai ugdyti savo mokslinę mintį, vykdyti su baigiamuoju darbu susijusius tyrimus ir pan. Šių ir kitų teisių kontekste studentai kaip akademinės bendruomenės nariai naudojami akademine laisve. Antra, laisvė dėstyti, kuri apima teisę į studijų dalykų dėstymo laisvę, dėstymo metodų, turinio parinkimo laisvę ir pan. Šią teisę papildo teisė dalyvauti universiteto vidinėse diskusijose, išreikšti nuomonę apie instituciją, administraciją, sistemą, kurioje dirbama³³. Trečia, laisvė atlikti tyrimus apima teisę į tyrimo autonomiškumą, tyrimo temų ir metodų pasirinkimo laisvę ir pan. Be to, pasak Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo, tyrimų laisvė reiškia ir laisvę formuoti savo mokslinę pasaulėžiūrą bei, ja remiantis, vykdyti savo mokslinę veiklą³⁴, o tai tiesiogiai susiję su tyrėjo sąžinės laisve. Ketvirta, laisvė publikuoti mokslinės veiklos rezultatus apima teisę disponuoti tyrimo rezultatais, juos skleisti universitete ir už jo ribų. Penkta, laisvė išreikšti save kaip ekspertą už universiteto ribų apima teisę dalytis ekspertinėmis žiniomis visuomeninės reikšmės diskusijose, teikti ekspertinius komentarus virtualioje erdvėje ir pan. Be to, paminėtina ir laisvė nuo institucinės cenzūros. Cenzūros, kuri pasireiškia autoritarinio valdymo šalyse, taip pat tose demokratinių šalių aukštesiose mokyklose, kuriose vyrauja nedemokratinio valdymo principai.

Asmeninės akademinės laisvės realizavimas priklauso nuo institucinės autonomijos³⁵. Institucinė autonomija iš esmės yra gebėjimas formuoti ir įgyvendinti politiką nepriklausomai nuo išorės įtakų. Tai yra būtinas savivaldos lygmuo, siekiant efektyviai priimti sprendimus, tai sietina su akademinio darbu, darbo organizavimo standartais, valdymu ir susijusia veikla³⁶. Estijos Konstitucijos (38 str.) pabrėžta, kad universitetai ir tyrimo institucijos turi būti autonomiškos. Lietuvos Respublikos Konstitucijos (40 str.) įtvirtintas aukštųjų mokyklų autonomijos principas, kurį Konstitucinis Teismas plėtoja savo nutarimuose. Viename iš naujausių nutarimų

vice Paper No. 6 (2010), žiūrėta 2021 m. kovo 15 d., <https://www.leru.org/files/Academic-Freedom-as-a-Fundamental-Right-Full-paper.pdf>.

32 Timo Aarreevaara, „Academic Freedom in a Changing World“, *European Review* 18 (2010): 55–69.

33 Dalie Giroux, Dimitrios Karmis ir Christian Rouillard, „Between the Managerial and the Democratic University: Governance Structure and Academic Freedom as Sites of Political Struggle“, *Studies in Social Sciences* 9, 2 (2015): 150.

34 „Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2007 m. gegužės 5 d. nutarimas (Bylos Nr. 18/06)“.

35 William A. Kaplin ir Barbara A. Lee, *The Law of Higher Education: A Comprehensive Guide to Legal Implications of Administrative Decision Making*, 4th ed. (San Francisco: Wiley, 2006), 26.

36 UNESCO, *supra note*, 24: para. 17.

Konstitucinis Teismas teigė, kad institucinė aukštųjų mokyklų autonomija suprantama kaip teisė savarankiškai nusistatyti savo organizacinę ir valdymo struktūrą, mokslo ir studijų tvarką, ryšius su kitomis institucijomis ir pan.; kad institucinė autonomija yra tam tikras statusas, kuris reiškia, kad yra tam tikros veiklos sritys, laisvos nuo vykdomosios valdžios kontrolės³⁷. Aukštosios mokyklos autonomija yra būtina, bet, akcentuotina, nepakankama akademinės laisvės sąlyga, kadangi, be kita ko, reikšmingas klausimas yra dėl laisvės institucijos viduje padėties³⁸.

Aukštojo mokslo institucijos autonomiją, kuri yra tiesiogiai susijusi su akademinės laisvės principu, Limos deklaracija „Dėl Aukštojo mokslo institucijų akademinės laisvės ir autonomijos“ apibūdino kaip susidedančią iš mokslinės, finansinės ir administracinės autonomijos. Administracinė autonomija sunkiai įmanoma be finansinės, o mokslinė autonomija yra užtikrinama stiprios administracinės autonomijos dėl santykio su valstybės valdžios institucijomis ir subjektais³⁹. UNESCO rekomendacijose teigiama, kad institucinė akademinės laisvės forma yra svarbi sąlyga garantuojant akademinio personalo funkcijų išpildymą⁴⁰. Aukštojo mokslo institucijos autonomija susijusi su įvairiais universiteto padaliniais – katedromis, institutais, departamentais, fakultetais, darbo juose organizavimu ir pan. Per šiuos ir kitus universiteto vidinės organizacijos vienetus realizuojama akademinio personalo laisvė. Pabrėžtina, kad universiteto autonomiškumas neatsiejamas nuo atskaitomybės valstybės valdžios organams, tačiau autonomija reiškia ir tai, kad privalo išlikti nepriklausomumas nuo bet kokios valstybinės kontrolės. Reikia pasakyti, kad gali egzistuoti tam tikra įtampa tarp individualaus ir institucinio akademinės laisvės aspekto. Tačiau aišku, kad ryšys tarp asmeninės akademinės laisvės ir institucinės autonomijos yra itin glaudus, kuris, be kita ko, reiškia, kad vien tik įtvirtinto institucinės autonomijos principo nepakankama garantuoti minties ir saviraiškos laisvės, asmeninės akademinio personalo narių laisvės.

2. Teisė į akademinę laisvę teismų praktikoje abipus Atlanto

Šiame skyriuje analizuojama JAV Aukščiausiojo Teismo, Europos Sąjungos Teisingumo Teismo (ESTT) ir Europos Žmogaus Teisių Teismo (EŽTT) praktika, kurioje atskleidžiama akademinės laisvės samprata. JAV Aukščiausiojo teismo pagrindinis teisminis precedentas teisės į akademinę laisvę klausimu yra 1957 m. priimtas sprendimas byloje *Sweezy prieš New Hampshire*. Šiame teismo sprendime išdėstyta argumentacijai skyriuje skiriamas pagrindinis dėmesys. Be to, analizuojami ir kiti

37 „Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2021 m. vasario 12 d. nutarimas (Nr. KT29-N1/2021)“.

38 Karran, *supra note*, 9: 7.

39 Limos deklaracija „Dėl Aukštojo mokslo institucijų akademinės laisvės ir autonomijos“, žiūrėta 2021 m. kovo 2 d., <https://www.wusgermany.de/sites/wusgermany.de/files/userfiles/WUS-Internationales/wus-lima-englisch.pdf>.

40 UNESCO, *supra note*, 24.

minėtą precedentą plėtojantys Aukščiausiojo Teismo ir kitų teismų sprendimai. Kalbant apie ESTT, svarbu pakomentuoti naujausią sprendimą byloje *Europos Komisija prieš Vengriją*, kuriame pirmą kartą išsamiau nagrinėjama teisė į akademinę laisvę, konkrečiai – jos institucinė dimensija. Taip pat šiame skyriuje akademinės laisvės samprata atskleidžiama nagrinėjant tam tikrus EŽTT sprendimus.

2.1 JAV Aukščiausiojo teismo praktika akademinės laisvės klausimu

Amerikoje akademinės laisvės samprata išsivystė kaip reakcija į XIX a. pab. aukštojo mokslo transformacijas, kurioms įtakos turėjo Vokietijos pavyzdys⁴¹. Nauja universiteto samprata žengė kartu su nauja akademinės laisvės idėja⁴². Ji išsamiai suformuluota 1915 m. Akademinės laisvės principų deklaracijoje, išleistoje Amerikos universitetų profesorių asociacijos⁴³. Deklaracija apibrėžė akademinę laisvę per tris ją sudarančius komponentus: (1) tyrimų, jų publikavimo laisvę; (2) dėstyto laisvę; (3) laisvę pasisakyti už universiteto ribų⁴⁴. Trys Deklaracijoje suformuluoti akademinės laisvės komponentai, pasitelkus ekspertų žinias, veikia tam tikrus demokratijos būseną formuojančius faktorius. Pirma, tyrimų vystymo ir jų publikavimo procese stiprinama pati mokslinė mintis, jos evoliucija. Antra, dėstyto procesu plėtojama pedagoginė mintis, kuri, savo ruožtu formuoja jaunosios kartos mąstyseną ir požiūrių sistemą⁴⁵. Trečia, ekspertinių žinių sklaida visuomenėje stiprina viešąją nuomonę. Mokslo žmonėms dalyvaujant viešajame diskurse, visuomeninė opinija, pati demokratija praturtinama objektyviomis ir patvirtintomis mokslo metodais žiniomis. Nuo ekspertinių žinių paplitimo labai priklauso bendra viešoji opinija bei jos būklė demokratijoje, pačios demokratijos sveikata ir imunitetas.

Akademinės laisvės samprata JAV teismuose pradėta plėtoti XX a. viduryje, kai Aukščiausiasis Teismas ėmėsi Konstitucijos pirmosios pataisos turinio aiškinimo, susiedamas ją su akademinės laisvės vertybe. Iki 1957 m. buvo tik keletas sprendimų, kuriuose fragmentiškai užsiminta akademinės laisvės klausimu, tačiau 1957-ųjų

41 Williams, *supra note*, 4: 36.

42 Robert C. Post, *Democracy, Expertise, Academic freedom: A First Amendment Jurisprudence for the Modern state* (New Haven: Yale University Press, 2012), 65.

43 „Akademinės laisvės principų deklaracija, priimta Amerikos universitetų profesorių asociacijos“, žiūrėta 2021 m. sausio 20 d., http://www.aaup-ui.org/Documents/Principles/Gen_Dec_Princ.pdf.

44 Kalbant apie studentus ir akademinę laisvę, Deklaracijos teksto įžanginėje dalyje užsiminama, kad šiame tekste akademinės laisvės samprata to neapima. Yra manančių, kad apskritai akademinė laisvė nėra susijusi su studentais ir jų teisėmis. Pasak Cary Nelson, studentai turi intelektualinę laisvę, įskaitant minties ir saviraiškos laisvę šalia teisės pasirinkti studijų dalykus, turėti savo įsitikinimus ir būti apsaugotiems nuo nesąžiningo vertinimo, tačiau visiškos akademinės laisvės studentai neturi, nes jie neturi tokio paties profesinio statuso kaip kiti akademinės bendruomenės nariai. Nelson, *supra note*, 1: 9–11.

45 Akademinė dėstytojų laisvė šiuo atveju suteikia jiems teisę ne tik dalyko prasme tobulėti, bet ir sustiprinti studentų gebėjimą būti kritiškais piliečiais, demokratinio valdymo dalyviais. Daugiau apie tai: Nelson, *supra note*, 1: 41.

byla tapo precedentinės reikšmės. Aukščiausiasis Teismas byloje *Sweezy prieš New Hampshire* ne tik pripažino akademinės laisvės konstitucinį statusą, bet ir apibūdino jos sudedamuosius elementus, kurie vėlesnėse bylose tapo neatsiejama teisės į akademinę laivę interpretacijos dalimi. Keturi pagrindiniai komponentai, pasak teisėjo Felix Frankfurter, sudaro akademinės laisvės turinį: laisvė apsibrėžti, kas gali dėstyti, ką gali dėstyti, kaip turėtų dėstyti ir kas gali būti priimtas studijuoti⁴⁶.

Sweezy prieš New Hampshire byla susijusi su Naujojo Hampšyro valstijos nustatyta „lojalumo programa“, skirta identifikuoti ir eliminuoti įtartinus asmenis iš valstybinio sektoriaus personalo gretų. Remdamasis šia programa, valstijos prokuroras siekė apklausti Naujojo Hampšyro universitete vizituojančią ekonomikos profesorių. Profesorius Paul Sweezy apklausoje atsakė į visus klausimus, išskyrus tuos, kurie buvo susiję su dviem temomis: jo paskaitomis universitete ir jo žiniomis apie Progresyviųjų partiją bei jos narius. Profesorius dalyvavo partijos veikloje ir, aišku, apklausos metu visi suprato, kad atsakymo sulaukti nepavyks, nes tai susiję su konstitucine asociacijų laisve. Bet auditorinių užsiėmimų studentams tema buvo naujas iššūkis. Paskaitos nebuvo suprantamos kaip viešojo diskurso dalis, nes studentų ir profesoriaus santykiai buvo profesinės prigimties. Prokurorai, klausdami apie paskaitas, profesoriaus klausė apie konkrečios dienos paskaitos temą ir ar jis neminėjo, kad socializmas Amerikoje yra neišvengiamas. Vertindamas profesoriaus atsisakymą kalbėti apie paskaitą ir jos turinį tyrimo apklausoje, teisėjas Earl Warren teigė, kad mokslinė ir pedagoginė veikla negali klestėti įtarimų ir nepasitikėjimo atmosferoje, dėstytojai ir studentai visada privalo likti laisvi tyrinėti, studijuoti siekdami pažangos, kitaip Vakarų civilizacija stagnuos ir mirs⁴⁷. Šioje byloje Aukščiausiasis Teismas priėmė palankų ekonomikos profesoriumi sprendimą. Teisėjas F. Frankfurter atskiroje nuomonėje, prie kurios prisijungė teisėjas John Marshall Harlan, pareiškė, kad akademinėje sferoje mintis ir veiksmas turi būti apsaugoti nuo politinės inkvizicijos⁴⁸. Valstija šioje byloje nesėkmingai bandė pateisinti akademinio apklausą paskaitos turinio aspektu. Teismas pasisakė prieš bet kokią valdžios intervenciją į intelektualinį universiteto gyvenimą.

Praėjus dvejimems metams po *Sweezy* bylos, Teismas nagrinėjo bylą *Lloyd Barenblatt prieš Jungtines Valstijas* (1959), kurioje buvo sprendžiamas klausimas dėl baudžiamosios atsakomybės pritaikymo akademikui, kuris nesutiko atsakyti Kongresui į klausimus apie komunistų veiklą su Mičigano universiteto studentais, baigusiais studijas⁴⁹. Teismas, sutikdamas su pritaikyta atsakomybės forma, akademinėi laisvei tam tikra prasme užbrėžė nevienareikšmiškai vertinamas ribas. Pasak teisėjo J. M. Harlan, teismas visada yra konstituciškai saugomos laisvės pusėje, tačiau uni-

46 „JAV Aukščiausiojo Teismo sprendimas byloje *Sweezy prieš New Hampshire* (354 U.S. 234 (1957))“.

47 „JAV Aukščiausiojo Teismo sprendimas byloje *Sweezy prieš New Hampshire* (354 U.S. 234 (1957))“.

48 *Ibid.*

49 „JAV Aukščiausiojo Teismo sprendimas byloje *Lloyd Barenblatt prieš Jungtines Valstijas* (360 U.S. 109 (1959))“.

versitetas nėra draustinis, neleidžiantis valstybei tirti konstituciškai svarbių klausimų⁵⁰. Iš esmės Teismas šioje byloje pabrėžė du dalykus. Viena yra valdžios siekiai kontroliuoti dėstymą ir jo turinį universitete, atliekant pareigūnų tyrimus, nes tai pažeidžia akademinę laisvę. Kita yra valdžios pastangos užkirsti kelią tarptautinio sąmokslu užmačioms, kurios pasireiškia universitete, o šis reiškiny, pasak teismo, yra už akademinės laisvės ribų. Teismas grindė savo teiginius tuo, kad komunistų partija kaip politinė organizacija yra linkusi pažeisti konstitucinę valstybės santvarką, dėl to konstituciškai svarbu užkardyti tokią veiklą ir planus. Ši byla pakartojo tai, kas buvo reikšminga akademinės laisvės byloje profesorius P. Sweezy atveju, tai yra politinės prigimties tyrimų akademinėje erdvėje teisėtumo klausimą.

Kita byla *Keyishian prieš Board of Regents* (1967) taip pat susijusi su akademinės laisvės klausimu. JAV Aukščiausiasis Teismas nagrinėjo galimai akademikų teisės pažeidžiančios priesaikos konstitucingumo klausimą. Niujorko valstijos universiteto fakultetų nariai buvo priversti pasirašyti dokumentus prisiekdami, kad jie nėra komunistų partijos nariai. Dalis akademinio universiteto personalo atsakė pasirašyti ir buvo atleisti. Pasak Aukščiausiojo Teismo, įtvirtinant tokią lojalumo priesaiką, buvo pažeista Konstitucija, kadangi taip buvo kišamas į universiteto bendruomenės narių akademinę laisvę. Pasak Teismo, akademinė laisvė yra transcendentinės reikšmės vertybė visiems, ne tik dėstytojams; ši laisvė yra ypatingas Konstitucijos pirmosios pataisos rūpestis, todėl netoleruoti yra teisės aktai, kuriais bandoma ortodoksine skraiste uždengti universiteto auditoriją⁵¹. Ypatinga šios laisvės reikšmė, pasak teismo, pasireiškia ugdant politinės valdžios lyderystę ateičiai, kadangi tai gali leisti išvengti autoritarizmo pavojų ateityje ir suteikti valstybės gyvenimui tolerancijos dvasios⁵².

Byloje *Bishop prieš Aronov* (1991) apeliacinės instancijos teismas teigė, kad universitetas turi teisę kontroliuoti dėstomo dalyko turinį, kuris pateikiamas studentams paskaitose⁵³. Pasak teismo, dėstytojo Phillip A. Bishop akademinės laisvės ir žodžio laisvės interesus nepakeičia universiteto intereso, kurį jis turi aukštojo mokslo institucijos auditorijose. Dėstytojas nesutarė su universitetu dėl paskaitų, kuriose jis ne kartą kalbėjęs studentams apie savo asmeninius religinius įsitikinimus. Tai išprovokavo kai kurių studentų skundus universiteto valdžiai. Universiteto administracija pareikalavo paskaitose nereikšti savo religinių įsitikinimų, tačiau dėstytojas teigė, kad tokie reikalavimai pažeidžia jam JAV Konstitucijos garantuojamą žodžio ir akademinę laisvę. Pasak teismo, universiteto išvados apie dėstomą kursą ir jo turinį turi šiuo atveju didesnę vertę nei asmeniniai dėstytojo sprendimai. Universitetas, kaip darbdavys ir kaip švietimo paslaugos teikėjas, galėjo nurodyti dėstytojui P. Bishop

50 „JAV Aukščiausiojo Teismo sprendimas byloje *Lloyd Barenblatt prieš Jungtines Valstijas* (360 U.S. 109 (1959))“.

51 „JAV Aukščiausiojo Teismo sprendimas byloje *Keyishian prieš Board of Regents*“ (385 U.S. 589 (1967)).

52 *Ibid.*

53 „JAV Apeliacinio Teismo sprendimas byloje *Bishop v. Aronov*“ (926 F. 2d 1066 (11th Cir. 1991)).

vengti religinių įsitikinimų viešinimo paskaitose. Ypač neraminanti akademinės laisvės šalininkus interpretacijos kryptis, kurią pasirinko byloje apeliacinės instancijos teismas, yra teiginys, kad teismas neturi pagrindo teigti, jog akademinė laisvė yra nepriklausoma JAV Konstitucijos pirmosios pataisos teisė. Esą nėra jokios priežasties nepasitikėti universitetu, kuris tarnauja savo kaip institucijos ir dėstytojų interesų labui, stiprindamas akademinę laisvę. Pasak teismo, dėstomo dalyko turinio klausimu universitetas panašiuose ginčiuose privalo tarti paskutinį žodį. Priimdamas universitetui palankų sprendimą, teismas konstatavo, kad universitetas turi valdžią tam, kas yra dėstoma jo dėstytojų, taigi turi diskreciją atitinkamai tvarkytis su kylančiais universiteto vidaus klausimais.

Šioje byloje institucinei akademinės laisvės dimensijai teismas suteikė pirmenybę prieš asmeninę akademinės laisvės dimensiją. Prisimintina, kad institucinė akademinės laisvės dimensija Aukščiausiojo teismo praktikoje paminėta tame pačiame *Sweezy* sprendime. Jame aiškiai teigiama, kad prokurorų tyrimas buvo grėsmė tiek akademikui P. Sweezy, tiek ir Naujojo Hampšyro universitetui kaip institucijai. Pastebėtina, kad šios bylos teisėjo F. Frankfurterio įtakingoje atskirojoje nuomonėje akcentuotas buvo būtent universitetas kaip tikroji bylos šalis, o profesorius P. Sweezy viename posakyje pavadintas tiesiog liudytoju. Šioje teisėjo nuomonėje kalbama ne apie asmeninės akademinės laisvės apribojimą, dėl kurio asmeniškai dėstytojai gali nukentėti, bet apie intelektualinio universiteto gyvenimo laisvę ir nepriklausomumo nuo valstybės valdžios reikšmę. Pirmiausia pati universiteto autonomija, bet ne konkrečiai dėstytojų akademinė laisvė yra tai, kas, pasak teismo, turi būti konstituciškai apsaugota. Paminėtina ir tai, kad, kalbėdamas apie kitas profesoriaus P. Sweezy teises, teismas užsiminė ir apie politinę individualaus piliečio autonomiją.

2.2. Europos Sąjungos Teisingumo Teismo sprendimas akademinės laisvės klausimu

Vienas naujausių ESTT sprendimų, galima sakyti, suteikia antrą gyvenimą ES teisėje įtvirtintai teisei į akademinę laisvę. Būtent 2020 m. pabaigoje ESTT priėmė sprendimą byloje *Europos komisija prieš Vengriją*, kuriame aiškinama ES teisė aukštojo mokslo institucijų autonomijos kaip integralios akademinės laisvės dalies klausimu. Pagal ESTT, Vengrijos valstybės įtvirtintos sąlygos, nukreiptos į užsienio aukštojo mokslo institucijas, kurios siekia švietimo paslaugas teikti Vengrijoje, yra nesuderinamos su prisiimtais tarptautiniais įsipareigojimais.

Nesuderinamumas kildinamas iš dviejų ribojimus sukeliančių Vengrijos įstatyminės bazės reikalavimų. Pirmu ribojimu įvardytas išankstinės tarptautinės sutarties tarp Vengrijos ir šalies, kurioje yra konkretaus švietimo paslaugas teikiančio universiteto buveinė, reikalavimo įtvirtinimas. Be tokios tarptautinės sutarties užsienio švietimo paslaugas teikiantis subjektas negalėtų veikti Vengrijos teritorijoje. Tokiu būdu, kaip teigia ESTT, Vengrija įgyja diskreciją tiek galimybės sudaryti tokią sutartį,

tiesk jos turinio atžvilgiu⁵⁴. Vengrijos teigimu, išankstinio tarpvyriausybinių susitarimų reikalavimas skirtas palaikyti viešąją tvarką ir apgaulės prevencijai. Vis dėlto, pasak ESTT, Vengrija nepateikė jokių argumentų, leidžiančių nustatyti, kaip įstaigų vykdoma aukštojo mokslo veikla jos teritorijoje, nesant tokios išankstinės tarptautinės sutarties, keltų grėsmę Vengrijos viešajam interesui. Konstatuota, kad toks reikalavimas pažeidžia, *inter alia*, Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijos nuostatas dėl akademinės laisvės (13 str.), laisvės įsteigti aukštojo mokslo institucijas (14 (3) str.) ir laisvės užsiimti verslu (16 str.).

Antru ribojimu patvirtintas reikalavimas, kad aukštojo mokslo paslaugų teikėjai, norintys Vengrijoje teikti aukštojo mokslo paslaugas, privalo faktiškai organizuoti aukštojo mokslo studijas valstybėje, kurioje yra jų buveinė. Vengrija ir čia remiasi būtinybe palaikyti viešąją tvarką, taip pat apgaulės prevencijos tikslu. Kaip pastebi ESTT, Vengrija, atrodo, laikosi nuomonės, kad užsienio mokslo įstaigų patekimas į Vengrijos rinką yra keliantis pavojų⁵⁵. Vengrijos nuomone, papildomų reikalavimų įvedimas, be kita ko, tik padidins aukštojo mokslo kokybę Vengrijoje. Tačiau ESTT tuo suabejojo teigdamas, kad reikalavimas užsienio aukštajai mokyklai vykdyti veiklą savo įsteigimo šalyje iš esmės neturi įtakos mokymo, kurį numatoma organizuoti Vengrijoje, kokybei, todėl bet kuriuo atveju neužtikrina šio Vengrijos paminėto tikslo įgyvendinimo. Šis reikalavimas pripažintas neatitinkantis Vengrijos tarptautinių įsipareigojimų, ES žmogaus teisių standartų.

ESTT, formuodamas akademinės laisvės doktriną, pabrėžė, kad akademinė laisvė yra susijusi su saviraiškos ir veiksmų laisve, laisve skleisti informaciją, laisve ieškoti informacijos ir be apribojimų skleisti žinias bei tiesą. Akademinė laisvė apima institucinę dimensiją, nes sąsaja su infrastruktūra yra reikšminga mokymo ir tyrimų vykdymo sąlyga⁵⁶. Teismas vadovavosi Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos rekomendacijomis ir UNESCO rekomendacijomis, atskleisdamas aukštojo mokslo įstaigos autonomijos principo reikšmę bei santykį su akademinė laisve. Paminėtina, kad UNESCO rekomendacijos 18 str. įtvirtinta, jog „autonomija yra institucinė akademinė laisvių išraiška ir būtina sąlyga dėstytojų ir aukštojo mokslo įstaigų funkcijoms vykdyti“⁵⁷. ESTT konstatavo, kad ginčijamos Vengrijos priemonės gali kelti pavojų atitinkamų užsienio aukštųjų mokslo įstaigų akademinėi veiklai, nes galima netekti savarankiškos infrastruktūros, kuri yra būtina jų mokslo tyrimams ir pedagoginei veiklai vykdyti. Taigi ribojimai pažeidžia akademinę laisvę, saugomą ES Pagrindinių teisių Chartijos 13 str.

54 „Europos Sąjungos Teisingumo teismo 2020 m. spalio 6 d. sprendimas byloje *Europos komisija prieš Vengriją*“ (C-66/18), para. 120.

55 *Ibid.*, para. 184.

56 *Ibid.*, para. 227.

57 UNESCO, *supra note*, 24.

2.3. EŽTT jurisprudencija ir akademinė laisvė

Europos Žmogaus Teisių Teismas iš visų regioninių teisminių institucijų yra išnagrinėjęs daugiausiai bylų, kurios tam tikru aspektu susijusios su teise į akademinę laisvę. Tiesa, tai tik iš pirmo žvilgsnio džiuginantis faktas, kadangi EŽTT jurisprudencija akademinės laisvės klausimu sudaro iki dešimties teismo sprendimų. Juose akademinės laisvės samprata atskleidžiama viena, daugiausia dviem pastraipomis arba pasisakymais teisėjų atskirosiose nuomonėse. Kadangi Konvencija tiesiogiai neapibrėžia tekste akademinės laisvės, ją tapo įprasta laikyti teisės į saviraiškos laisvę sudėtinio aspektu. Taigi visose EŽTT akademinės laisvės bylose kalbama apie teisę į saviraiškos laisvę ir jos galimus pažeidimus.

Demokratijos klestėjimas tiesiogiai priklauso nuo saviraiškos laisvės būsenos šalyje. Tai ne kartą buvo nurodyta EŽTT sprendimuose. Teisės į akademinę laisvę ribojimais siaurinama ir saviraiškos laisvė, o tai reiškia demokratijos kokybės smukimą. Byloje *Hertel prieš Šveicariją* EŽTT pripažino mokslininko teisės į saviraiškos laisvę pažeidimą, kai po publikacijos apie mikrobangų krosnelės poveikį maistui jam buvo uždrausta šiuo klausimu pasisakyti viešojoje diskusijoje⁵⁸. Pasak EŽTT, suvaržius laisvę tolimesniems pasisakymams, buvo dalinai cenzūruojama mokslininko veikla ir sumažintos galimybės išreikšti savo mintis viešojoje diskusijoje. Mažai reiškia tai, kad tokia mokslininko pozicija atspindi mažumos balsą ir kad aptariamam klausimui nėra bendro sutarimo ar aiškumo. Apriboti saviraiškos laisvę tik visuomenėje pripažintoms idėjoms, anot EŽTT, būtų neprotinga.

Kitoje EŽTT byloje nagrinėtas klausimas dėl konstitucinės teisės paskaitų cikle teisėjo, kritikavusio Lichtenšteino princą šalies prisijungimo prie Europos ekonominės bendrijos klausimu, pašalinimo iš teisėjo pozicijos. Vėliau parlamento vėl siūlomas į teisėjo vietą, jis princo nebuvo paskirtas. Konstitucinės teisės paskaitų Konstitucinio teismo jurisdikcijos klausimais metu nebuvo kalbama nei apie teisėjo nagrinėjamas bylas, nei buvo kritikuojami viešieji asmenys ar institucijos. Tai nulėmė, kad teisėjo posto atėmimą už paskaitose išsakytas mintis EŽTT pripažino kaip teisės į saviraiškos laisvę pažeidimą⁵⁹.

Pirmą kartą Europos Žmogaus Teisių Teismas akademinės laisvės terminą paminėjo byloje *Sorguc prieš Turkiją*⁶⁰. Šiuo atveju profesorius parašytame straipsnyje kritikavo akademinį paskyrimą universitete sistemą, konkrečiai – profesoriaus asistentų pozicijai pasirinktą kandidatų parinkimo tvarką. Reaguodamas į tai, konkretus profesoriaus asistentas padavė profesorių į teismą už šmeižtą ir teismas pripažino

58 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 1998 m. rugpjūčio 25 d. sprendimas byloje *Hertel prieš Šveicariją*“ (Pareiškimo Nr. 25181/94).

59 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 1999 m. spalio 28 d. sprendimas byloje *Wille prieš Lichtenšteiną*“ (Pareiškimo Nr. 28396/95).

60 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2009 m. birželio 23 d. sprendimas byloje *Sorguc prieš Turkiją*“ (Pareiškimo Nr. 17089/03).

jį kaltu bei įpareigojo atlyginti reputacijai padarytą žalą. Profesorius teigė, kad jis išreiškė nuomonę visuomeninės svarbos – akademinio personalo atrankos procedūrų universitete – klausimu. EŽTT pastebėjo, kad Turkijos teismai suteikė didesnę reikšmę profesoriaus straipsnyje neįvardyto asmens reputacijai negu akademinėi laisvei. Konstatuodamas teisės į saviraiškos laisvę pažeidimą, EŽTT nurodė, kad akademinę laisvę sudaro akademikų laisvė išreikšti savo nuomonę apie instituciją ar sistemą, kurioje jie dirba, taip pat laisvė skleisti žinias ir tiesą be apribojimų.

Lombardi Vallauri prieš Italiją byloje (2009) paaiškėjo, kad teisės filosofijos profesorius dėl savo pažiūrų, kurios pagal katalikiškąjį universitetą buvo prieštaraujancios katalikų doktrinai ir universiteto vertybėms, nebuvo atnaujintas darbo kontraktas universitete⁶¹. Teisės filosofijos profesorius dėstė universitete daugiau negu du dešimtmečius, kasmet jo kontraktas buvo pratęsimas, tačiau kai buvo kreiptasi dėl dėstyto 1998/1999 metais, dėstytojo prašymas buvo atmestas, kadangi vidiniai universiteto organai informavo universiteto ir Teisės fakulteto vadovus apie nesuderinamas su katalikų doktrina dėstytojo pažiūras ir įsitikinimus, dėl kurių universiteto ir studentų gerovės dėlei dėstytojas negali toliau dėstyti universitete. Vietos teismai atmetė dėstytojo skundus. Teismai, be kita ko, teigė, kad dėstytojo personalo nariai yra laisvi pasirinkti veikti ar ne pagal katalikų tikėjimo principus, tačiau atsisakė vertinti katalikiškos valdžios universitete sprendimus. EŽTT teigė, kad universiteto atstovų atsakymas paaiškinti dėstytojui, kaip jo įsitikinimai ir pažiūros pažeidė katalikiškos doktrinos normas, nepateikė adekvačių sprendimo nepratęsti kontrakto priežasčių. Pasak EŽTT, įsikišimas į profesoriaus L. Vallauri saviraiškos laisvę nebuvo būtinas demokratinėje visuomenėje.

Sapan prieš Turkiją byloje (2010) akcentuota akademinės laisvės svarba, kai ilgiau nei dvejiems su puse metų buvo apribota knygos, parašytos disertacijos pagrindu, leidyba. Remiantis moksliniais metodais, buvo tiriamas žvaigždžių fenomenas – pasirinkta analizuoti konkretaus dainininko atvejį. Kai dainininkas pareiškė ieškinį dėl sugadintos reputacijos, teismai Turkijoje uždraudė knygos leidybą. EŽTT nuomone, taip buvo pažeista knygos autoriaus ir leidėjo teisė į saviraiškos laisvę⁶². O EŽTT byloje *Aksu prieš Turkiją* (2012) svarstymas buvo susijęs su knyga, parašyta apie romų kilmės asmenis. Romų kilmės asmuo padavė į teismą knygos autorių dėl išsakytų minčių apie romų tautybės žmones. Teismo praktika panašiose bylose akivaizdžiai teigia, kad bet kokie akademikų laisvės vykdyti tyrimą ir skelbti rezultatus apribojimai turi būti nuodugnai išanalizuoti. Šiuo atveju nebuvo nustatyta, kad knygos tekstas galėjo pakenkti konkrečių romų tautybės žmonių reputacijai, nes knyga parašyta remiantis moksliniais metodais surinktais duomenimis ir informacija⁶³.

61 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2009 m. spalio 20 d. sprendimas byloje *Lombardi Vallauri prieš Italiją*“ (Pareiškimo Nr. 39128/05).

62 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2011 m. rugsėjo 20 d. sprendimas byloje *Sapan prieš Turkiją*“ (Pareiškimo Nr. 17252/09).

63 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2012 m. kovo 15 d. sprendimas byloje *Aksu prieš Turkiją*“ (Pareiškimo Nr. 4149/04 ir 41029/04).

Mustafa Erdogan prieš Turkiją byla (2014) atskleidė dar vieną atvejį, kai akademikai susiduria su ribojimais reikšti savo nuomonę visuomeninę reikšmę turinčiais klausimais. Teisės profesorius, pasak Turkijos teismų sprendimų, turėjo atlyginti žalą trims Konstitucinio teismo teisėjams, kadangi įžeidė juos akademinio žurnalo straipsnyje, kuriame pasisakė apie teismo sprendimą dėl politinės partijos panaikinimo. Trys teisėjai padavė profesorių į teismą, teigdami patyrę žalą už viešą pažeminimą. Turkijos teismai patvirtino profesoriaus kaltę ir įpareigojo jį atlyginti žalą. EŽTT pareiškė, kad profesoriaus nuteisimas pažeidė jo teisę į saviraiškos laisvę, o teisėjai turėtų tikėtis būti platesnių ribų kritikos objektais negu kiti visuomenės nariai⁶⁴. Teisės profesorius mokslinį straipsnį publikavo akademiniam teisės žurnale, tai lėmė, kad EŽTT nurodė akademinės laisvės pažeidimą. Akademikų laisvė reikšti laisvai savo požiūrį ir nuomonę, net jei ji gali pasirodyti kontroversiška ir nepopuliari, yra garantuojama. Pasak EŽTT, akademinė laisvė nėra tik tai, kas sudaro akademinį arba mokslinį tyrimo darbą, bet apima ir akademikų laisvę išreikšti save viešajame diskurse mokslinių tyrimų, profesinės kompetencijos srityse. Tai gali apimti, pavyzdžiui, viešą klausimą, kaip funkcionuoja valstybės institucijos tam tikroje politinėje sistemoje, nagrinėjimą, taip pat kritiško požiūrio išsakyimą panašiais klausimais.

Kitoje byloje (*Kula prieš Turkiją*) EŽTT pasisakė, kad Konvencija saugo formas, kuriomis akademikai skleidžia idėjas. Byla susijusi su profesoriaus pasirodymu televizijos laidoje. Universiteto valdžia, sužinojusi apie planuojamą akademiko dalyvavimą, nepritarė tam, o vėliau už nepaklusimą nubaudė akademiką, sumažindama gaunamą atlyginimą. Pagal EŽTT, šis atvejis susijęs su profesoriaus akademinė laisve, kuri garantuoja saviraiškos ir veikimo laisvę, laisvę skleisti informaciją ir laisvę atlikti tyrimus bei dalintis žiniomis be apribojimų⁶⁵. Dalintis žiniomis ne tik tarp mokslininkų, bet ir plačiojoje visuomenėje, yra akademinės laisvės sritis.

Cox prieš Turkiją byla (2010) susijusi su profesorės, gimusios JAV, paskaitomis Turkijos universitete. Dėstytojos išsakytos mintys studentams apie turkų dalyvavimą armėnų genocide, santykius su kurdais Turkijos buvo pripažintos kaip neatitinkančios universiteto ir valstybės vertybių, dėl to mokslininkei buvo uždrausta įvažiuoti į Turkiją. EŽTT sukritikavo Turkijos poziciją, kad akademinės išsakytos mintys buvo žalingos Turkijos nacionaliniam saugumui⁶⁶. Konstatavęs mokslininkės teisės į saviraiškos laisvę pažeidimą, EŽTT nurodė, kad draudimu įvažiuoti į šalį Turkija siekė suvaržyti akademinės saviraiškos laisvę ir apriboti akademinį idėjų sklaidą.

Remiantis bylos *Kharlamov prieš Rusiją* (2015) aplinkybėmis, savo akademinė laisve išsakyti poziciją universiteto valdymo klausimu pasinaudojo vienas iš uni-

64 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2014 m. gegužės 27 d. sprendimas byloje *Mustafa Erdogan prieš Turkiją*“ (Pareiškimo Nr. 346/04 ir 39779/04).

65 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2018 m. rugsėjo 19 d. sprendimas byloje *Kula prieš Turkiją*“ (Pareiškimo Nr. 20233/06).

66 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2010 m. gegužės 20 d. sprendimas byloje *Cox prieš Turkiją*“ (Pareiškimo Nr. 2933/03).

versiteto profesorių. Konferencijos metu akademinės bendruomenės narys, užlipęs ant scenos, išsakė savo poziciją apie įvykusius universiteto senato rinkimus, kuriuos jis pavadino neteisėtais. Pasak jo, su dalimi universiteto akademikų nebuvo konsultuojamasi dėl senato narių kandidatūrų. Universitetas profesorių dėl jo viešų pasisakymų padavė į teismą už šmeižtą. Universiteto teigimu, buvo pakenkta universiteto ir senato reputacijai. EŽTT vertino profesinėje aplinkoje išsakytos kalbos atitikimą Konvencijoje įtvirtintai saviraiškos laisvei ir tai, ar nebuvo peržengtos ribos iš valstybės pusės. Pasak EŽTT, atviros diskusijos profesiniais klausimais principas turi būti suprantamas kaip platesnės akademinės autonomijos sampratos dalis, kuri apima akademikų laisvę išreikšti savo nuomonę apie instituciją ar sistemą, kurioje dirbama⁶⁷. Išvadoje EŽTT nustatė vietos teismų nesugebėjimą nustatyti pusiausvyros tarp universiteto, jo struktūrinio darinio reputacijos ir akademinės bendruomenės nario teisės į saviraiškos laisvę. Išsakydamas savo nuomonę konferencijoje, profesorius rėmėsi savo departamento kolegų patvirtinimais, kad konsultacijų dėl senato narių kandidatūrų nebuvo. Išsakyti savo poziciją universitetui svarbiu valdymo klausimu yra dalyvavimo akademiniam gyvenime ir savo akademinės laisvės išraiškos būdas, kurį ribojant apribojama teisė į saviraiškos laisvę bei teisė į akademinę laisvę.

Cengiz ir kiti prieš Turkiją (2015) byloje buvo vertinamas Turkijos sprendimas blokuoti tam tikrų asmenų prisijungimą prie kanalo „YouTube“, kuriame buvo aptikta informacijos, įžeidžiančios Ataturko atminimą. Turkijos teismai, remdamiesi internetą reguliuojančiomis įstatymo normomis, blokavo tam tikrą kanalo paskyrų skaičių. Tarp jų ir trijų teisininkų, pasak kurių, tokiu Turkijos veiksmu buvo pažeista jų teisė į saviraiškos laisvę. Pasak pareiškėjų EŽTT, kaip akademinės bendruomenės nariai jie aktyviai dalijosi akademinio turinio informacija, jos ieškojo, ir tai tapo neatsiejama akademinės veiklos dalimi. EŽTT pabrėžė interneto svarbą informacijos ir idėjų sklaidai. Atsakydamas į klausimą, ar toks asmenų saviraiškos laisvės apribojimas pateisinamas, EŽTT, kaip įprasta, pirmiausia bandė atsakyti į klausimą, ar Turkijos teisė numatė įstatymiškai tokio ribojimo galimybę. Akcentuotina, kad nepakanka, jog tai būtų formaliai įtvirtinta įstatymiškai. Būtina, kad įstatyminės nuostatos atitiktų ir kokybės kriterijų, kuris reiškia, kad galimi ribojimai turi būti aiškiai išdėstyti, prieinami kiekvienam asmeniui, kad būtų galima numatyti potencialių veiksmų pasekmes. Šioje byloje EŽTT konstatavo, kad interneto puslapio blokavimo veiksmas nebuvo tinkamai nustatytas Turkijos įstatymuose⁶⁸. Galima teigti, kad jei tradicinis trijų dalių testas, kuriuo tikrinamas valstybės nustatytų ribojimų teisėtumas ir būtinumas demokratinėje visuomenėje, šioje byloje nebūtų užsibaigęs ties pirmu etapu, tai analizuojant klausimus, ar tokiu ribojimu buvo siekiama teisėtų tikslų ir, svarbiausia,

67 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2015 m. spalio 18 d. sprendimas byloje *Kharlamov prieš Rusiją*“ (Pareiškimo Nr. 27447/07). para. 26-28

68 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2015 m. gruodžio 1 d. sprendimas byloje *Cengiz ir kiti prieš Turkiją*“ (Pareiškimo Nr. 48226/10 ir 14027/11).

ar tai buvo būtina demokratinėje visuomenėje, EŽTT būtų tekę pasisakyti plačiau apie trijų akademinio personalo asmenų akademinės laisvės ribojimą⁶⁹.

3. Akademinės laisvės Turkijoje atvejo analizė: Bogazici universitetas

2016 m. liepos 15 d. po nepavykusio perversmo Turkija įvedė nepaprastąją padėtį. Liepos 21 d. Turkijos valdžia pranešė Europos Tarybos Generaliniam Sekretoriui aktyvuojanti Europos Žmogaus teisių konvencijos 15 straipsnį dėl žmogaus teisių apribojimų nepaprastosios padėties laikotarpiui. Pranešime teigta, kad dėl nepaprastosios padėties įvedimo priemonės, kurių imsis Turkijos valdžia, gali nukrypti nuo Konvencijos išpareigojimų. Ministrų tarybos, vadovaujamos Prezidento, sprendimais nepaprastosios padėties režimas kas tris mėnesius buvo pratęsimas dvejus metus. Valdžios antiterorizmo įstatymo pagrindu įtarimų sulaukė tūkstančiai mokytojų, dėstytojų, teisminės valdžios atstovų, nevyriausybinio sektoriaus atstovų, policijos, kariuomenės, politikos atstovų. Vienoje iš 2018 m. EŽTT bylų, kurioje Turkijos žurnalistas ir dėstytojas skundėsi dėl publikacijų buvęs neteisėtai suimtas, inkriminavus jam veikimą teroristinės organizacijos labui, skleidžiant tokiai organizacijai palankią informaciją, teismas pareiškė, kad bendra problema Turkijoje yra per platus prokurorų ir teisėjų antiterorizmo įstatymų aiškinimas ir taikymas⁷⁰. Kalbant apie universitetus, akcentuotina, kad nepaprastosios padėties laikotarpiu iš viso buvo uždaryta penkiolika universitetų, atleista daugiau negu 5800 akademikų, dažniausiai taip pat jiems pareiškus įtarimus dėl palankumo teroristinėms organizacijoms, kurių tikslas – sugriauti konstitucinę tvarką, jėga ir prievarta užimti valdžią, ir vykdyti šiuos nusikaltimus nebūtinai priklausant tokioms organizacijoms⁷¹. Pasak EŽTT, nepaprastosios padėties egzistavimas dėl grėsmių valstybės, tautos gyvenimui negali tapti pretekstu riboti politinių debatų laisvės, saviraiškos laisvės, nes tai yra demokratinės visuomenės sampratos esmė, o valdžios kritika ir įvairios informacijos publikavimas neturi būti baudžiamas baudžiamosios teisės priemonėmis ir ypač inkriminuojant tokius sunkius nusikaltimus kaip priklausymas arba pagalba teroristinėms organizacijoms, bandymai nuversti valdžią ar pasikėsinti į konstitucinę tvarką ir pan.⁷².

69 Panašiai, galima sakyti, galėjo nutikti ir *Ahmet Yildirim prieš Turkiją* byloje, kurioje asmeninio interneto puslapio ir apskritai „Google“ paskyros užblokavimo veiksmas buvo patvirtintas kaip neatitinkantis pirmojo EŽTT testo reikalavimo – būti numatytam įstatymu. Tai reiškia ne tik įtvirtinimo teisės akte faktą, bet ir kokybinį teksto faktorių, kuris, be kita ko, apima suderinamumo su teisės viršenybės principų klausimą.

70 „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2018 m. kovo 20 d. sprendimas byloje *Sahin Alpay prieš Turkiją*“ (Pareiškimo Nr. 16538/17).

71 „Turkey: Government Targeting Academics“, žiūrėta 2021 m. balandžio 10 d., <https://www.hrw.org/news/2018/05/14/turkey-government-targeting-academics>.

72 Žr. „Europos Žmogaus Teisių Teismo 2018 m. kovo 20 d. sprendimas byloje *Sahin Alpay prieš Turkiją*“ (Pareiškimo Nr. 16538/17), para. 180 ir 181.

Tyrėjų, dėstytojų, studentų akademinės laisvės situacija, kaip rodo atlikti tyrimai, išlieka ir šiandien grėsminga⁷³, tačiau akademikų veiklos universitete ir už jo ribų kriminalizavimas prasidėjo dar iki minėto perversmo ir valdžios reakcijos po jo. 2016 m. sausio mėnesį 1128 Turkijos akademinės bendruomenės nariai pasirašė vadinamąją Taikos peticiją „Mes nebūsime šio nusikaltimo dalyviai“, reaguodami į valdžios antiterorizmo veiksmus kurdų gyvenamuosiuose Turkijos miestuose. Valdžia, atsakydama į tai, pradėjo teisinius procesus prieš pasirašiusius peticiją akademikus, kuriuos vertino kaip remiančius teroristinių organizacijų propagandą. Prezidento dekretais šimtai akademikų buvo atleisti iš užimamų pareigų, prieš dalį jų pradėti teisiniai procesai. Pabrėžtina, kad tai buvo tas momentas, kai Turkijos valdžia nusprendė apskritai atsisakyti vidinių universiteto rektorių rinkimų. Taigi, įvedus nepaprastosios padėties politinį režimą, ne prasidėjo, bet buvo tęsiama akademinės laisvės suvaržymų politika.

Po Turkijoje 9-ajame ir 10-ajame dešimtmečiuose įvykusių perversmų valstybinių universitetų rektoriai buvo skiriami Respublikos Prezidento. Taip vidinio universiteto valdymo stabdžių ir atsvarų sistema Turkijoje jau tapo pažeidžiama. Akcentuotina, kad Turkijos Bogazici universitetas buvo pirmasis, kuris nepakluso galiojančiai teisei tvarkai ir nuo 1992 iki 2020 m. faktiškai pats vidiniuose rinkimuose rinkosi savo universiteto vadovą. Turkijoje tai – demokratinių tradicijų universitetas, kuriame cenzūra, politinė įtaka ne tik nebuvo tapusi universiteto vidaus realybe, bet viešos diskusijos virė aptariant ir atvirai kritikuojant vykdomosios valdžios veiksmus prieš akademinę laisvę šalyje. Universiteto rektoriaus, kitų valdymo organų rinkimai buvo tapę tradicija Bogazici universitete. Vėliau, kai 2002 m. į valdžią Turkijoje buvo išrinkta Tvarkos ir Teisingumo partija, ji išklė tikslą Turkijos universitetus matyti aukščiausiose reitingų vietose. Nuo 2002 iki 2020 m. šalyje universitetų skaičius išaugo nuo 76 iki 207⁷⁴. Skiriant naujai įsisteigusių universitetų rektorius, intensyviai dalyvavo šalies prezidentas.

2016 m. spalio 30 d. vykdomuoju įsakymu Nr. 676⁷⁵ Respublikos Prezidentui buvo suteikta teisė skirti ne tik valstybinių universitetų, bet ir privačių šalies universitetų rektorius. Turkijos Bogazici universitete rektoriaus pakeitimo klausimas buvo

73 „Free to Think: Report of the Scholars at Risk, Academic Freedom Monitoring Project 2017“, žiūrėta 2021 m. kovo 15 d., <https://www.scholarsatrisk.org/wp-content/uploads/2017/09/Free-to-Think-2017.pdf>. 2020 m. Turkijos mokslininkų paskelbtas akademinės laisvės Turkijoje padėties tyrimas atskleidžia 422 kalbintų akademikų, studentų iš 54 universitetų Turkijoje dabartinę padėtį, „A Report on Academic Freedoms in Turkey in the Period of the State of Emergency“, žiūrėta 2021 m. balandžio 15 d., <https://insanhaklariokulu.org/wp-content/uploads/2020/04/A-Report-on-Academic-Freedoms-in-Turkey.pdf>.

74 Turkijos universitetų sąrašas, žiūrėta 2021 m. balandžio 17 d., <https://www.yok.gov.tr/universiteler/universitelerimiz>.

75 Kanun hükmünde kararname, Olağanüstü hal kapsamında bazı düzenlemeler yapilmasi hakkinda kanun hükmünde kararname, *Official Gazette*, 2016 m. spalio 19 d., <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/10/20161029-5.htm>.

iškeltas 2020 m. pabaigoje, o 2021 m. sausio 1 d. Turkijos prezidento sprendimu paskirtas naujas rektorius Melih Bulu. Naujasis rektorius yra Tvarkos ir Teisingumo partijos narys, buvęs kandidatas į parlamentą, buvęs dviejų neseniai įkurtų privačių universitetų vadovas. Sausio 3 d. universiteto bendruomenė priėmė deklaraciją, kurioje išreikštas nesutikimas su tokiu demokratiniam valdymui prieštaraujančiu paskyrimu, pažeidžiančiu universiteto autonomijos ir akademinės laisvės principus. Bogazici universiteto studentai tuo pačiu metu pradėjo taikias protesto akcijas prieš šį politinį paskyrimą. Dėstytojai, mokslininkai protestuodami kasdien vidurdienio laiku atsuktomis nugaromis stovėjo priešais Rektoriatu langus, o penktadieniais skaitė priimtą spaudos pranešimą. Nors prezidentas rektorių paskyrė remdamasis paties pasirašytu teisės aktu, Bogazici universiteto bendruomenė tokį sprendimą laikė prieštaraujančiu teisės viršenybės principui, demokratijos esmei. Prasidėjo dešimčių ir šimtų studentų, nusprendusių savo prieštaravimą išreikšti protestuose, suėmimai. Studentai įvardyti teroristinių organizacijų rėmėjais, dešimtmis iškeltos bylos⁷⁶.

Akademinės laisvės standartus pažeidžiančių žingsnių Bogazici universitete buvo žengta ir daugiau. 2021 vasario 6 d. prezidento sprendimu pernakt buvo įsteigti du nauji fakultetai. Taip pradėjo veikti Teisės ir Komunikacijos fakultetai. Su universiteto bendruomene tokie sprendimai nebuvo derinami, o netrukus, pažeidžiant rinkimų tvarką, buvo paskirtas Teisės fakulteto vadovas. Šis struktūrinis pakeitimas patvirtino spėlionės dėl siekio perbraižyti universiteto struktūrinį žemėlapi, iš esmės apriboti akademinę laisvę asmeniniu ir instituciniu lygmeniu. Be kita ko, Bogazici universitete uždrausta LGBT studentų klubų veikla. Tolerancija garsėjančiame universitete, kuriame dar 1990 m. protestuota prieš merginų galvos apdangalų mokslo institucijose draudimą, tokie valdžios veiksmai laikomi atviru kišimusi į akademinės bendruomenės gyvenimą. Paminėtina ir tai, kad naujasis rektorius sustabdė visų turinčių įvykti Bogazici universiteto vidinių rinkimų organizavimą iki tol, kol jis pasakys kitaip. Taip vidinę universiteto stabdžių ir atsvarų sistemą, kurioje savo kompetencijų ribose veikė senatas, taryba, fakultetai ir jų vadovai, rektorius ir visa akademinė bendruomenė, paverė neveikiančia.

Išvados

1. Teisė į akademinę laisvę, kaip fundamentali demokratinės visuomenės teisė, teisės aktuose įtvirtinta nacionaliniu ir tarptautiniu lygiu įvairiomis formuluotėmis, kurias plėtoja teismai. Iš teisinio reguliavimo, taip pat *soft law* dokumentų, galima matyti, kad akademinė laisvė apima dėstytojų laisvę, tyrimų laisvę, laisvę į saviraišką akademinėje plotmėje ir laisvę reikšti savo mintis bei idėjas už universiteto ribų.

76 „Erdogan compares Turkish student protesters to ‘terrorists’“, *Al Jazeera*, 2021 m. vasario 4 d., žiūrėta 2021 m. balandžio 18 d., <https://www.aljazeera.com/news/2021/2/4/erdogan-compares-turkish-student-protesters-to-terrorists>.

2. Teisė į akademinę laisvę suprantama asmeniniu ir instituciniu lygmenimis. Asmeninė akademinės laisvės dimensija susijusi su akademinio personalu, kurio nariai naudojami akademinė laisvė institucijos viduje ir išorėje. Institucinio lygmens akademinė laisvė iš esmės yra aukštosios mokyklos laisvė formuoti ir įgyvendinti politiką nepriklausomai nuo išorės poveikio. Ryšys tarp asmeninio ir institucinio akademinės laisvės lygmens yra itin glaudus, kuris, be kita ko, reiškia, kad vien tik institucinio nepriklausomumo nepakankama garantuoti minties ir saviraiškos laisvę, personalo akademinę laisvę.
3. Įvertinus Vakaruose aktualią teismų praktiką, konstatuotina, kad JAV teismų praktikoje pastebimos institucinės akademinės laisvės dimensijos pirmumo prieš asmeninę akademinės laisvės dimensiją tendencijos, kurios pavienių akademinės bendruomenės narių teisėms gali reikšti nepageidaujamas pasekmes, bendraujant ne tik su valstybinės valdžios aparatu, bet ir su universiteto administracija.
4. Europos Sąjungos Teisingumo Teismo priimtame sprendime prieš Vengriją pateikta ilgai laukta ES teisės samprata, kuri susijusi su teise į akademinę laisvę instituciniu lygmeniu. Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika teisės į akademinę laisvę klausimu yra gana fragmentiška, neišplėtotą, akademinės laisvės sampratos ir apsaugos klausimais dažnėja išsamesnių pasisakymų atskirose teisėjų nuomonėse.
5. Turkijos Bogazici universiteto atvejo analizė atskleidė, kaip stabdžių ir atsvarų sistemos valstybiniame lygmenyje padėtis gali paveikti asmeninio ir institucinio lygmens akademinės laisvės padėčių universitetuose. Prezidento įgaliojimai skirti rektorius, iš esmės koreguoti universiteto vidaus valdymo tvarką, prisidengus kovos su terorizmu šūkiu atleidinėti ir teisti akademinio personalo narius iš esmės prieštarauja tarptautiniams akademinės laisvės standartams, teisės viršenybės principui ir demokratijos esmei.

THE RIGHT TO ACADEMIC FREEDOM: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Juozas Valčiukas

Mykolas Romeris University, Lithuania

Summary. *The aim of this article is to reveal the main features of the right to academic freedom by analyzing theoretical aspects of this concept, some moments of its historical development, related case law, and the Turkish case. The first chapter considers the relationship between the right to academic freedom and the other human rights, its structure, and its place in legal acts. Then, the paper reveals the practical issues regarding the right to academic freedom, taking into account the most significant legal interpretations of the concept of academic freedom in the form of legal judgments from U.S.*

and European courts. More precisely, the case law of the U.S. Supreme Court, European Court of Human Rights, and European Court of Justice is relevant in understanding how both sides of Atlantic Ocean understand the right to academic freedom. The third chapter considers the state of academic freedom in the Republic of Turkey. The case of Bogazici University is considered in an attempt to reveal the restrictive conditions of academic freedom in Turkey.

Keywords: *right to academic freedom, university autonomy, democracy, freedom of expression, academic community.*

Juozas Valčiukas, Mykolo Romerio universiteto Teisės mokyklos Viešosios teisės instituto lektorius. Mokslinių tyrimų kryptys: teisės teorija, lyginamoji konstitucinė teisė, lyginamoji teisė, teisė ir nacionalinis saugumas, islamo teisė ir kt.

Juozas Valčiukas, lecturer at the Public Law Institute of the Law School of Mykolas Romeris University. Research interests: legal theory, comparative constitutional law, comparative law, law and national security issues, Islamic law, etc.